

ДОСТОНЛАР ТИЛИГА ХОСЛАНГАН МАДАНИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Доц.Б.Файзуллаев,
катта ўқит.Д.Файзуллаева

***Аннотация:** Ушбу мақолада “Холдорхон” достони тилида қўлланилган лексик маданий бирликларнинг семантик хусусиятлари, уларнинг турлари таҳлил қилинган.*

***Калит сўзлар:** эпос, достон, Холдорхон, атамалар, либос, сарпо, лачак, жига, тож, кировка, чориқ.*

Илдизлари жуда қадим даврларга бориб тақаладиган кўп киррали ўзбек эпоси халқимиз маънавий маданияти тараққиётида фахрли ўрин тутди. Халқ билан боғлиқ бўлган, яъни халқ ҳаёти, унинг турмуш интилишлари, у билан боғлиқ бўлган нарса ва ҳодисалар, уларнинг ўзига хос тили, сўзлашув услуби тасвирланган асарлар халқ ўртасида узоқ яшайди. Бундай асарлар тили образли бой материалларга эгадир. Мана шундай бойликларимиздан бири халқ достонлари ва унинг тилидир. Биз ушбу бўлимда “Холдорхон” достонида қўлланилган кийим-кечак номлари, уларнинг достон тилидаги кўринишларини таҳлилга тортишни лозим топдик: улар қуйидагича:

1.Достонлар тилига хосланган кийим – кечак номлари.

- 1.Кийим-кечакларнинг умумий номлари.
2. Бош кийим номлари.
3. Ёзги ва қишки кийим номлари.
4. Оёқ кийим номлари.
5. Кийимларнинг қисмлари номлари.
6. Тақинчоқлар номлари.
7. Жангда кийиладиган махсус кийимлар номлари.

1.Кийим-кечакларнинг умумий номлари.

Биз ўрганаётган достон тилида кийим-кечаклар хилма-хил умумий номлар билан аталганлигини кўрамиз. Фикримизниг далили сифатида достон тилидан олинган қуйидаги мисолларга эътибор қаратсак:

Либос: ... икки пари эркак либосини кийди, қирқ йигитнинг хотинларига ҳам эркак либосини кийгизди. Либос – арабча кийим, уст-бош маъносида келган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлланган. Либос сўзи мазкур достон тилида кийим-кечак маъносида эмас, балки уй-рўзғор буюмларининг умумий номи сифатида ҳам қўлланилган. Масалан: Қрим мамлакати неча минг меҳмонхоналарни либос билан аро берди (36-бет). Либос сўзининг достон тилида икки хил маънода қўлланиши шоирнинг сўз бойлиги ва сўз қўллаш маҳоратининг юқорилигидан далолат беради.

Сарпо: Гўрўғлибек катта сарполар кийдириб, ҳафтадан сўнг “хуш келдинг” деб жўнатди. Луғатларда сарпо (ф-т)-Тўй ва бошқа расмий маросимларда маълум тегишли кишиларга тақдим этиладиган бош-оёқ кийим ёки тўн, дўппи, қийикча (белбоғча). Бундан ташқари, достон тилида яна тоза сарпой, қимматбаҳо сарпо каби бирикмали ҳолатлар ҳам кўп учрайди. Шунингдек, сарпо, ола сарпо, тоза сарпо, қимматбаҳо сарпо бирикмаларининг қўлланиши достоннинг бадиийлигини, эмоционаллигини оширади ва қайтариққа йўл қўймайди. Бу эса шоир тилининг бойлигининг исботидир.

Кийим: Минган отин ўйнатиб, қизил кийим жайнатиб, кўрганларнинг юрагин, Аҳмад Сардор қайнатиб (50-бет).

Кийим-баданни ва тана аъзоларини ёпиш учун кийиладиган, асосан мато ва теридан тайёрланадиган нарсаларнинг умумий номи. Лекин ушбу достонда “кийим” сўзи бошқа вазифани бажарувчи атама маъносида ҳам қўлланилганини кўрамиз. Масалан:-Гўрўғлибек келган меҳмонларни яхши чодирларга тушириб покиза кийимларнинг устига ўтқазди (331-бет). Бу жумлада “кийим” сўз тўшанчи, тўшаладиган нарса ўрнида қўлланмоқда. Достон тилида қўлланилган кийим-кечак номлари деярли ҳозирги ўзбек адабий тилидан кескин фарқ қилмайди.

2.Бош кийим номлари

Биз ўрганаётган дostonлар тилида бош кийим номлари характерли ўринни эгаллайди. Характерли томони шундаки, уларнинг аксарият қисми ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди. Чунки улар эскирган ёки айрим шеваларгагина хосдир. Дoston тилидан олинган мисолларга эътибор қаратсак.

Лачак: Агар мен шундан Қримга бормасам, хотиннинг лачаги бўлсин бошима (33-бет).

Лачак – кекса хотинлар бошига ўрайдиган оқ дока, ёки сурпдан тайёрланган бош ўрови. Ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилмайди, эскирган сўз, айрим қишлоқ шеваларидагина учрайди. Бадиий адабиётларда қаҳрамон ёки персонажлар нутқини яратишда қўлланади.

Ушбу сўз мумтоз адабиёт тилида фаол қўлланган: Тун узра ойдину ойдинда субҳ эркинму, ваё сочингда бурунчак уза лачакму экин? (А.Навоий “Ҳазойинул-маоний” 1б.475-бет).

Жиға (ф-т). Бош кийимга тақиладиган, қимматбаҳо тошлар билан безатилган зийнат буюми (асосан, қиз тўйида куёвнинг, хатна тўйида эса тўйболанинг бош кийимига тақилади. Ҳозирги кунда истеъмолдан чиқиб кетган, шеваларда ҳам учрамайди.

Жиға: Ўн минг ботир қошида, тилла **жиға** бошида (49-бет).

Бугун кимнинг бахти баланд келур кимнинг бошига тожи шоҳи қўйилади (97-бет).

Тож: Шоҳларнинг ҳукмронлик рамзи бўлган, қимматбаҳо тошлар билан безатилган, зийнатли бош кийим, форс-тожик тилидан олинган, ҳозирда шеваларда ва адабий тилда учрамайди. Фақат тарихий асарларда, манбаларда учрайди: Жаҳон мулкида мустақил подшоҳ, анга топшируб шоҳлар тожу қулоҳ. (А.Навоий “Содда Искандарий”, 255-бет).

3.Ёзги ва қишки кийим номлари.

“Холдорхон” достони тилида бош кийимнинг умумий номланиши билан бир қаторда ёзги ва қишки кийим номлари ҳам ўз ифодасини топган. Улар қуйидагилардан иборат:

Силовсин тўн: ... юртин йиғдириб, очни тўйдириб, қирқ йигитга силовсин тўн кийдириб Гўрўғлибек ўтди (5-бет). Силовсин тўн мушуксимонлар оиласига мансуб, тумшуғи узун, кўзи жуда ўткир йиртқич ҳаёвон, кам учрайди, териси қимматбаҳо, силовсин тўн эса тўнга шу ҳайвоннинг териси, мўйнаси қўйиб тикилади.

Мазкур достонда тўннинг бошқача турлари ҳам тилга олинади:

Кировкадан совут тўн, кумуш бўлар тарлон қушнинг чегаси, кировкадан совут тўннинг ёқаси (107-бет).

Кировка – кўпинча совут остидан кийиладиган, қаттиқ нарсадан ёки металдан ишланга нимча, эскирган сўз, шеваларда ҳам, сўзлашув нутқида ҳам учрамайди. Достонлар тилига хос тарихий сўз.

Карк тери: Остида ўйнайди Гиркўкдай ҳайвон. Эғнида карк тери, белида исфиҳон (30-бет).

Ушбу мисолда карк тери (ф-т.) каркидоннинг терисидан ишланган тайёрланган жанговор кийим тури бўлиб, этимологик жиҳатдан эскирган, шева ва диалектларга ҳам хос эмас..

Тўн-олди очик, узун миллий кийим

Чопон – устки узун ўзбек миллий кийими. Халқ достонлари тилида қарийб иккаласи ҳам бир хил тушунчада қўлланилган. Бу ҳолат ҳозирги сўзлашув нутқида ҳам шу ном ва маъноларда қўлланмоқда.

Юқоридагилардан ҳам кўриниб турибдики, бахши ёзги ва қишки кийим номларидан ўринли фойдалана олган. Эскирган, аммо эски ўзбек тили учун характерли сўзлар моҳирона танлаб ишлатилган.

4.Оёқ кийим номлари.

Достон тилида оёқ кийим номлари камчиликни ташкил қилади. Лекин бу достоннинг бадиийлигига таъсир қилмайди. Лексикаси бой эмас деган

фикрни келтириб чиқармайди, балки сўз мулкидан эҳтиёжга қараб фойдаланишдир. Достон тилида фақат битта чорик сўзи қўлланилган.

Чорик - ... белини маҳкам бўғиб, чорикларининг ипини маҳкам – маҳкам тортиб, чакқон бўлиб, ўзини жуда чоқлай берди (247-бет). Чорик-каттик хом теридан тикилган, асосан тоғлик туман халқлари расм бўлган, оёк кийим ҳозирги ўзбек тилида учрамайди, эскирган сўз.

5.Кийимларнинг қисмлари номлари.

Достон тилида кийимларнинг номланиши билан бир қаторда кийимлар қисмининг номлари ҳам мавжуд. Демак, Эргаш шоир ҳаётни синчиклаб кузатган, кузатишлар, изланишлар самараси эса эл назарига тушган достонни юзага келтирган.

Ёқа – Афзар занги, ўйнаб-ўйнаб Кулбарнинг

Узатилиб ёқасидан умлоди (151-бет).

Ёқа ҳозирги тилимизда “кийимнинг бўйин ўрни учун очилган қисми ва унга бириктириб тикилган мато” тушунчасида келмоқда. Адабий тил нормасида ҳам шундай маънода қўлланади. Кенг истеъмолда.

Унгур – Ўнгурини қайтарди, жуда эпчил бўлди (247-бет).

Ўнгур кийимнинг пастки, тугаш қисмини англатади. Ҳозирда қипчоқ шеваларида кўп учрайди.

Этак – Ҳасан кулбар жойидан турди, белини буғди, этакни қайтарди, кўлини пўстиннинг енгидан чиқарди (88-бет). Ушбу парчадаги енг, этак сўзлари кийим қисмлари номини атамоқда. Енг-кийимнинг кўлга кийиладиган қисми, адабий тил меъёрида, кенг истеъмол доирасида. Этак-кийимнинг пастки осилиб тушиб турадиган кенг қисми, яъни унгури (унгур сўзига синоним).

6.Тақинчоқ номлари.

Достонда тақинчоқ номлари ҳам мавжуд бўлиб, улар достон тили лексикасида катта аҳамиятга эгадир. Масалан: Мунавни нега юбординг. Мунчоқ таққан муштипарни (148-бет).

Мунчоқ – шиша ва тошдан ясаладиган, асосан зийнат учун ипга тузиб, бўйнига тақиладиган думалоқ ёки бошқа шаклдаги аёллар зайнати. Достон тилида мунчоқ сўзи воқеликни тўлароқ ёритиш учун, яъни жанг майдонига чиққан одамнинг кучсизлиги ва рақибига тенг эмаслигини ифодалаш учун келтирилади.

7. Жангда кийиладиган кийим-кечак номлари

Совут: Пўлат совутлар устида, От чопиб баланд пастида (38-бет).

Совут – танани найза, ўқ зарбидан сақлаш учун кийиладиган, пўлат симдан тўқилган кийим (ҳозирда деб аталади). Достонни ўқиш жараёнида оқ совут, пўлат совут, тилла совут каби кўринишлари ҳам учрайди. Совут сўзи ҳозирда эскирган сўз ҳисобланади, жумладан шеваларда ҳам учрамайди. Фақат тарихий асарларда сақланиб қолган. Яна бир мисол: Туркман элнинг оғаси, Совут тўннинг ёқаси (41-бет). Совут тўн ҳам худди юқорида айтганимиздек, ўзини ҳимоя қилиш учун пўлат симдан тўқилган, жанг майдони учун мўлжалланган кийим.